

Elektroninio balsavimo galimybių studija

Santrauka

Studijos autoriai:

Ainė Ramonaitė (vadovė)
Egidijus Barcevičius
Diana Jurgelevičiūtė
Žygimantas Medelis
Mantvydas Juozapavičius
Alvydas Jokubaitis
Daumantas Lipskis
Laura Kirvelytė

Vilnius, 2008

Studijos¹ tikslas - įvertinti elektroninio balsavimo įvedimo Lietuvoje galimybes, potencialią naudą, kaštus bei galimus pavojus. Studijoje daugiausia dėmesio skiriama ne techniniams, bet socialiniams ir politiniams el. balsavimo įvedimo aspektams. Joje remiamasi kitų šalių, ypač Estijos, patirtimi, tačiau įvertinami specifiniai Lietuvos poreikiai ir sąlygos.

Studijos uždaviniai:

1. įvertinti Estijos ir kitų šalių el. balsavimo patirtį,
2. išnagrinėti el. balsavimo įvedimo Lietuvoje kaštus,
3. įvertinti galimą elektroninio balsavimo poveikį rinkėjų aktyvumui,
4. išnagrinėti el. balsavimo politines pasekmes,
5. pateikti elektroninio balsavimo saugumo analizę,
6. išanalizuoti galimas išorinės grėsmes el. balsavimui,
7. aptarti normatyvius argumentus dėl el. balsavimo pasekmių demokratijos kokybei.

Studijoje nagrinėjamas klausimas, ar Lietuvai verta įvesti balsavimo internetu rinkimuose ir referendumuose galimybę ir jei taip, kada ir kokia apimtimi. Studijoje analizuojamos ir lyginamos penkios galimos **pasirinkimų alternatyvos**:

1. įvesti el. balsavimą visiems rinkimams nuo 2008 m. Seimo rinkimų,
2. įvesti el. balsavimą el. balsavimą tik savivaldos rinkimuose ir/arba EP rinkimuose,
3. įvesti el. balsavimą tik atskiroms gyventojų grupėms (žmonėms su fizine negalia, balsuojantiems kariniuose daliniuose, laivuose ir pan.),
4. rengtis el. balsavimo įvedimui, stebėti kitų šalių patirtį, tačiau kol kas įvedimą atidėti,
5. atmesti el. balsavimo idėją iš viso.

Metodologija

Studijoje remiamasi Statistikos departamento duomenimis, 2007 m. spalio mėn. specialiai užsakyta reprezentatyvia Lietuvos gyventojų apklausa (apklausą atliko visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“), Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto atliktu žvalgomoju išeiivių Lietuvos piliečių politinio aktyvumo tyrimu, LR Vyriausiosios rinkimų komisijos pateiktais duomenimis, kokybiniais interviu su specialistais, kitose šalyse atliktais tyrimais. Ypač daug remiamasi Estijos patirtimi: duomenimis, gautais iš Estijos vyriausiosios rinkimų komisijos, bei pokalbių su jos nariais metu gauta informacija.

Struktūra

Pirmojoje studijos dalyje pristatomas elektroninio balsavimo iniciatyvos kontekstas: aptariama kitų šalių patirtis, įvertinamas Lietuvos pasirengimo internetinio balsavimo įvedimui lygis, aptariami Lietuvos kompiuterizacijos ir interneto vartojimo mastai ir įvertinamas potencialus balsuotojų internetu skaičius. Antrojoje dalyje pateikiama elektroninio balsavimo įvedimo Lietuvoje kaštų/naudos analizė. Svarstomi trys pagrindiniai argumentai dėl galimos elektroninio balsavimo naudos: balsavimo prieinamumo bei rinkėjų aktyvumo didinimo, rinkimų proceso (balsų skaičiavimo) efektyvinimo bei įvaizdžio gerinimo argumentas. Trečiojoje dalyje analizuojamos grėsmės balsavimui internetu. Galiausiai ketvirtojoje dalyje aptarimai normatyviai argumentai, kaip elektroninio balsavimo įvedimas gali atsiliepti demokratijos stabilumui ir kokybei. Išvadose pateikiamas nagrinėjamų penkių pasirinkimo alternatyvų įvertinimas bei rekomendacijos valdžios institucijoms.

---

¹ Studija yra Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto, Kauno technologijos universiteto ir Mykolo Romerio universiteto vykdomo projekto „Demokratija žinių visuomenėje: iššūkių ir galimybių analizė“ dalis. Projektą finansuoja Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas. Visas studijos tekstas prieinamas interneto svetainėje www.e-demokratija.lt.

ELEKTRONINIO BALSAVIMO KONTEKSTAS

Dauguma kitose šalyse atliktų internetinio balsavimo studijų išvados dėl visuotinio internetinio balsavimo įvedimo galimybių gana pesimistiškos. Dominuoja nuostata, jog nuotolinis elektroninis balsavimas (balsavimas internetu) yra pernelyg nesaugus, kad būtų priimtinas didelės svarbos balsavimo procedūroms, tokioms kaip nacionaliniai parlamento rinkimai. Kai kuriose šalyse internetinio balsavimo bandymai buvo nutraukti po negatyvių nepriklausomų ekspertų išvadų, kitose nutarta atidėti el. balsavimo įvedimą. Iki šiol vienintelė valstybė pasaulyje, įvedusi įpareigojantį internetinį balsavimą nacionaliniuose rinkimuose, yra Estija.

Estijoje vykęs internetinis balsavimas 2005 m. savivaldos ir 2007 m. parlamento rinkimuose vertinamas kaip sėkmingas. 2005 m. savivaldos rinkimuose internetu balsavo 1,9 proc., 2007 m. parlamento rinkimuose – 5,4 proc. rinkimuose dalyvavusių rinkėjų. Jokių reikšmingų techninių problemų nebuvo užfiksuota. Tačiau rinkimų stebėtojai pabrėžia, jog rinkimuose organizavimas nebuvo pakankamai saugus, ir perspėja dėl galimų pavojų, augant el. balsavimu besinaudojančių rinkėjų skaičiui.

Jei el. balsavimas Lietuvoje, kaip numatoma, bus rengiamas naudojantis el. bankininkystės sistema, potencialiai šiuo balsavimo būdu galėtų pasinaudoti maždaug 20-25 proc. rinkėjų. Pagal pasinaudojusį internetiniu balsavimu žmonių skaičių Lietuva galėtų pralenkti Estiją. Pagrindinė santykinai mažo balsavimo internetu balsuotojų skaičiaus priežastis Estijoje buvo balsavimui reikalingo ID kortelės skaitytuvo neturėjimas, o Lietuvoje tokios techninės problemos nebūtų.

2007 m. spalio 4-7 d. atliktos reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos rezultatai rodo, jog tvirtai pasiryžę balsuoti internetu yra 15 proc. Lietuvos gyventojų, dar 9 proc. teigia, jog greičiau balsuos internetu nei balsavimo apylinkėje. Beveik pusė (47 proc.) respondentų tvirtai nuteikę balsuoti tradiciniu būdu – rinkimų apylinkėje. Tačiau šios apklausos rezultatai neapima šiuo metu užsienyje gyvenančių Lietuvos piliečių, kurie yra ypač linkę pasinaudoti galimybe balsuoti internetu, taigi realus balsuotojų internetu skaičius galėtų būti net šiek tiek didesnis.

ELEKTRONINIO BALSAVIMO KAŠTŲ IR NAUDOS ANALIZĖ

Nei teoriniai svarstymai, nei empiriniai duomenys nepatvirtina dažnai akcentuojamos tariamos internetinio balsavimo naudos – rinkėjų aktyvumo didėjimo. Šalių, kuriose atlikti internetinio balsavimo bandymai, pavyzdžiai rodo, kad el. balsavimas bendrą rinkiminį aktyvumą padidina labai mažai arba išvis nepadidina. Pavyzdžiui, Estijoje balsavusiųjų procentas dėl el. balsavimo įvedimo pakilo geriausiu atveju 0,5 proc. Internetinio balsavimo įvedimas gali tik labai nežymiai sumažinti rinkėjų dalyvavimo rinkimuose sąnaudas, kadangi didžiausius kaštus rinkėjui sudaro ne nuėjimas iki balsavimo apylinkės, tačiau informacijos apie pasirinkimo alternatyvas surinkimas ir apsisprendimas, už ką balsuoti.

Pagrindinės rinkiminio aktyvumo mažėjimo Lietuvoje priežastys yra partinės identifikacijos, kairės – dešinės skalės atpažinimo mažėjimas, pilietinės pareigos ir patriotizmo nuosmukis, ypač jauniausioje amžiaus grupėje. Šių problemų internetinio balsavimo įvedimas negali išspręsti. Tačiau viena iš svarbių mažėjančio rinkėjų aktyvumo priežasčių yra Lietuvos piliečių emigracija, o išeivių nedalyvavimo rinkimuose priežastis yra tiesiogiai susijusi su dalyvavimo rinkimuose procedūriniais sunkumais, kuriuos gerokai sumažintų el. balsavimo įvedimas. VU TSPMI atliktas žvalgomasis išeivių Lietuvos piliečių pilietinio aktyvumo tyrimas leidžia preliminariai vertinti, jog el. balsavimo įvedimas gali paskatinti rinkimuose dalyvauti apie 40 proc. užsienyje gyvenančių Lietuvos piliečių. Turint omenyje, kad 1990-2006 m. iš Lietuvos emigravo apie 400 tūkst. gyventojų (įskaitant asmenis, kurie nedeklaravo išvykimo), galima spėti, kad el. balsavimo įvedimas Lietuvoje gali padidinti rinkiminį aktyvumą apie 5-6 proc.

Internetinio balsavimo įvedimas būtų naudingas judėjimo negalią turintiems žmonėms. Nors rinkimų įstatymai Lietuvoje numato galimybę tokiems rinkėjams balsuoti namuose, šia teise realiai

pasinaudoja nedidelė jų dalis. Be to, balsavimo namuose organizavimas gana brangiai kainuoja. Kita vertus, didžiausią dalį iš namų neišeinančių rinkėjų sudaro senyvo amžiaus žmonės, kurie retai naudojami informacinėmis technologijomis, taigi artimiausius 10 metų internetiniu balsavimu pasinaudotų tik nedidelė šios socialinės grupės žmonių dalis.

Estijos pavyzdys rodo, jog internetinio balsavimo įvedimas, esant jau veikiančiai asmens identifikacijos sistemai, gali kainuoti santykinai nedaug. Tačiau siekiant palaikyti aukštus saugumo standartus, sistemą teks nuolat tobulinti, todėl sistemos palaikymo kaštai bus nuolatiniai. Internetinis balsavimas gali leisti sutaupyti rinkimų organizavimo išlaidas tik tuo atveju, jei jis pakeistų šiuo metu naudojamas kitas balsavimo formas – balsavimą paštu, balsavimą Lietuvos diplomatinėse atstovybėse ir pan. Tačiau įvertinus visus internetinio balsavimo kaštus ir tikėtiną ekonomiją, sunkiai tikėtina, kad toks balsavimas galėtų bent kiek žymiau sumažinti bendras rinkimams organizuoti skiriamas išlaidas.

Estija elektroninio balsavimo įvedimą sėkmingai panaudojo savo kaip modernios šalies įvaizdžio įtvirtinimui ir reklamai. Tačiau Lietuvoje analogiškos naudos tikimybė gana menka dėl kelių priežasčių: pirma, pranešimas apie internetinio balsavimo įvedimą Lietuvoje nesulauktų tiek dėmesio, kiek sulaukė Estija, kuri buvo pirmoji pasaulyje, įvedusi i.balsavimą nacionaliniu mastu. Antra, Estijos įvaizdis pasaulyje yra siejamas su naujosiomis informacinėmis technologijomis, o apie Lietuvą yra susiformavęs priešingas įvaizdis, kuris labiau akcentuoja ne modernumą, o natūralią gamtą, istorinį bei kultūrinį paveldą ir tradicijas. Tokiame kontekste žinia apie internetinį balsavimą gali duoti priešingą nei tikimasi efektą, pvz., gali sukelti abejonių dėl rinkimų patikimumo. Poveikis Lietuvos įvaizdžiui gali būti netgi neigiamas, jei įvedus internetinį balsavimą iškiltų techninių ar politinių problemų. Tikimybė, jog įvedus elektroninį balsavimą pakiltų Lietuvos reitingai įvairiuose tarptautiniuose informacinės visuomenės/ e-valdžios indeksuose taip pat menka, visų pirma todėl, kad el. balsavimas šiuose reitinguose kol kas nėra vertinamas.

VU TSPMI užsakymu atlikta Lietuvos gyventojų apklausa rodo, jog labiausiai internetiniu balsavimu būtų linkę pasinaudoti Liberalų ir centro sąjungos, Naujosios sąjungos bei Liberalų sąjūdžio rinkėjai. Tačiau šie duomenys nereiškia, jog įvedus el. balsavimą šios partijos „išloš“ daugiau balsų kitų partijų sąskaita. Jie rodo tik tai, kad šių partijų rinkėjai vietoj tradicinio balsavimo būdo labiau linkę pasirinkti elektroninį. Vis dėlto el. balsavimo įvedimas gali turėti politinių pasekmių dėl padidėjusio emigrantų rinkiminio aktyvumo. Tačiau šias pasekmes patikimai įvertinti kol kas nėra įmanoma.

ELEKTRONINIO BALSAVIMO ĮVEDIMO SAUGUMO KLAUSIMAI

Internetiniam balsavimui, daugelio specialistų vertinimu, būdinga daug ir sunkiai išsprendžiamų saugumo problemų. Pagrindinės problemos yra: 1) sudėtingas ir nebūtinai patikimas sistemų audito procesas; 2) nekontroliuojamos terpės – interneto - teikiamos milžiniškos galimybės stambaus masto atakoms; 3) rinkėjo privatumo išsaugojimo ir patikimo rinkimų audito nesuderinamumas. Sėkmingam šių problemų sprendimui reikėtų kompetentingo personalo ir *tęstinių* pastangų bei įrangos atnaujinimo, o tai savo ruožtu dar labiau didina balsavimo internetu kaštus.

Dažnai pastebima, kad prekyba internetu tampa vis populiarsnė ir nesukelia ypatingų saugumo problemų, todėl tikėtina, kad balsavimas internetu taip pat turėtų vykti sklandžiai. Tačiau internetinis balsavimas iš esmės skiriasi nuo internetinės prekybos keletu svarbių aspektų: pirma, rinkimai yra esminis valdžios legitimacijos mechanizmas, todėl internetinis balsavimas reikalauja aukštesnio saugumo lygio nei elektroninė prekyba. Antra, komercinėje prekyboje dalyvaujančios šalys yra viešai identifikuojamos. Elektroninis balsavimas reikalauja rinkėjo identifikacijos registruojantis, tačiau taip pat reikalauja užtikrinti rinkėjo balso anonimiškumą, todėl šiuo atveju reikalingi daug sudėtingesni saugumo protokolai. Trečia, ginčai elektroninėje prekyboje gali būti sprendžiami teisme ar kitais teisiniais būdais, kadangi pirkėjas gauna kvitą/sąskaitą. Rinkėjams

kvitai, rodantys rinkėjo pasirinkimą ir įrodantys, kad jų balsas buvo teisingai įskaičiuotas, negali būti išduodami dėl balsavimo slaptumo principo.

Pasitikėjimas rinkimų sistema yra esminė demokratinės valdžios legitimumo prielaida. Pasitikėjimas el. balsavimo procesu priklauso ne tiek nuo realaus saugumo lygio, kiek nuo visuomenės tikėjimo saugumu. Yra keletas priežasčių, suteikiančių pagrindo nerimui, jog internetinio balsavimo įvedimas gali sukelti valdžios legitimumo ir politinio stabilumo krizę. Pirma, visuomenės pasitikėjimo valdžios institucijomis lygis yra vienas žemiausių visoje Europoje. Antra, tyrimai rodo, kad Lietuvos visuomenės pasitikėjimas net ir įprastu būdu vykdomų rinkimų skaidrumu ir teisingumu ir taip yra gana žemas. Trečia, Lietuvos partinės sistemos konfliktiškumo lygis gana aukštas, t.y. Lietuvos politinėje sistemoje egzistuoja radikaliomis ar net antisisteminiėmis laikomų politinių jėgų, kurios galėtų bandyti specialiai sukelti visuomenės nepasitikėjimą rinkimų procesu, siekdamos savo politinių tikslų.

Vertinant išorinių veikėjų atakų prieš el. balsavimo sistemą tikimybę, galima pastebėti, kad per el. balsavimo sistemą daug paprasčiau galima vykdyti destruktivius veiksmus, atsiranda naujos priemonės, kurių nėra, jei balsuojama įprastu būdu. Naujos poveikio galimybės ir jų nauda didina tikimybę, kad Lietuvai priešiški veikėjai taikiniu pasirinktų balsavimo internetu procesą. Pastebėtina, kad atskirti, ką darytų ir ko siektų išorinis veikėjas, bet nesiektų vidinis, iš esmės neįmanoma. Čia įvardintą atakų prieš el. balsavimo sistemą tiesioginę ir netiesioginę žalą gali sukelti ir vidaus veikėjų vykdomos atakos. Tačiau skirtingi veikėjai sukelta žala pasinaudotų skirtingiems tikslams, kurie didžia dalimi priklauso nuo konkretaus konteksto (tarpvalstybinių santykių, aktualių dvišalių klausimų ir t.t.). Atsižvelgiant į menką pirminį rinkėjų susidomėjimą balsavimu internetu tikėtina, kad atakos prieš el. balsavimo sistemą būtų vykdomos tik siekiant netiesioginės žalos (įbauginimas, ekonominis nestabilumas, diskreditavimas tarptautinėje arenoje). Augant balsuotojų internetu skaičiui, grėsmės tikimybė ir potenciali žala didės.

EL. BALSAVIMO POVEIKIS DEMOKRATIJS KOKYBEI: NORMATYVINĖ DISKUSIJA

Demokratinėje valstybėje rinkimai turi ne vien instrumentinę (valdančiųjų išrinkimo) funkciją, bet ir svarbią simbolinę prasmę, pilietinės valios ir pilietinės pareigos išreiškimo bei valdžios legitimavimo funkcijas. Balsavimo procedūrų supaprastinimas ir perkėlimas iš viešosios į privačią sritį gali turėti nenumatytų pasekmių demokratinės sistemos funkcionavimui: pvz., tai gali silpninti pilietinės pareigos jausmą, skatinti neatsakingą balsavimą, ilgalaikėje perspektyvoje netgi mažinti politinį dalyvavimą.

Internetinis balsavimas, kaip ir bet kuris balsavimo būdas nekontroliuojamoje aplinkoje, negali užtikrinti balsavimo privatumo. Taigi įvedant internetinį balsavimą tenka keisti pačią slapto balsavimo sampratą, balsavimo slaptumą laikant ne savaimine vertybe, o tik būdu užtikrinti rinkėjo pasirinkimo laisvę. Tam tikra išėjimi iš internetinio balsavimo keliamų grėsmių balsavimo privatumui (pvz., darbdavio įtakos, „šeimyninio balsavimo“, balsų papirkinėjimo) laikytina pakartotinio balsavimo galimybė.

Internetinėmis technologijomis paremtuose rinkimams netinka įprastinės rinkimų stebėjimo priemonės, o rinkimų kontrolė tampa prieinama tik ekspertams. Sistemos auditas gali būti atliekamas ir iškilę ginčai gali būti sprendžiami tik ekspertų, o jų sprendimai negali būti patikrinti paprastų piliečių. Taip mažinamos piliečių galimybės kontroliuoti politinį procesą ir silpninamas piliečių pasitikėjimas demokratinėmis procedūromis.

SPRENDIMO ALTERNATYVŲ APŽVALGA

Susumavus visus argumentus už ir prieš elektroninio balsavimo įvedimą, galima teigti, jog vienintelis svarus argumentas už elektroninio balsavimo įvedimą yra balsavimo prieinamumo užtikrinimas tam tikroms socialinėms grupėms, visų pirma, užsienyje gyvenantiems Lietuvos piliečiams. Antrasis galimas, tačiau gerokai abejotinas elektroninio balsavimo įvedimo privalumas – tikėtina nauda Lietuvos kaip modernios šalies įvaizdžiui, jei elektroninis balsavimas bus įvestas greitai, jei jis vyks sklandžiai, ir jei žinia apie elektroninio balsavimo įvedimą bus sėkmingai panaudota.

Greito elektroninio balsavimo įvedimo trūkumų ir pavojų gerokai daugiau: galimos grėsmės Lietuvos politinės sistemos stabilumui ir valdžios legitimumui, jei kils techninių problemų arba jei vidinės ar išorinės jėgos sukels nepasitikėjimą sistema; grėsmė Lietuvos įvaizdžiui, jei rinkimai nebus sėkmingi arba jei žinia apie internetinį balsavimo įvedimą nebus tinkamai pristatyta; būtinybė atsisakyti balsavimo privatumo principo bei galimi kiti neigiami padariniai demokratijos kokybei. Be to, reikia pastebėti, jog pasirengimas el. balsavimo įvedimui Lietuvoje vyksta pernelyg skubotai ir vėluojant.

Priimant sprendimą dėl elektroninio balsavimo įvedimo Lietuvoje, galima rinktis ne vien įvedimo nuo 2008 m. Seimo rinkimų ar idėjos atmetimo iš viso variantus. Galimos ir kitos pasirinkimo alternatyvos: įvesti internetinį balsavimą tik mažesnės svarbos rinkimuose, t.y. savivaldos arba Europos parlamento, įvesti internetinį balsavimą tik atskiroms gyventojų grupėms (taip daroma kai kuriose šalyse), ar tiesiog atidėti internetinio balsavimo įvedimą. Šių alternatyvų privalumai ir trūkumai pristatomi žemiau pateikiamoje lentelėje.

Alternatyva	Privalumai	Trūkumai
Įvesti el. balsavimą visiems rinkimams nuo 2008 m. Seimo rinkimų	<ul style="list-style-type: none"> • Didinamas rinkimų prieinamumas emigrantams ir kitoms socialinėms grupėms • Galimybė Lietuvos kaip modernios šalies pristatymui, jei rinkimai įvyks sėkmingai 	<ul style="list-style-type: none"> • Grėsmė Lietuvos politinės sistemos stabilumui ir/arba valdžios legitimumui, jei kils techninių problemų ir/arba jei vidinės ar išorinės jėgos sukels nepasitikėjimą sistema • Grėsmė Lietuvos įvaizdžiui, jei rinkimai nebus sėkmingi arba jei žinia apie el. balsavimo įvedimą nebus tinkamai pristatyta • Atsisakoma balsavimo privatumo užtikrinimo principo • Nėra tinkamai pasirengta el. balsavimo įvedimui, neatlikti išankstiniai bandymai realiuose rinkimuose
Įvesti el. balsavimą tik savivaldos rinkimuose ir/arba EP rinkimuose	<ul style="list-style-type: none"> • Didinamas rinkimų prieinamumas emigrantams ir kitoms socialinėms grupėms šiuose rinkimuose • Sumažinama sistemos delegitimacijos grėsmė nesėkmės atveju 	<ul style="list-style-type: none"> • Neišsprendžiama emigrantų dalyvavimo Seimo rinkimuose problema • Atsisakoma balsavimo privatumo užtikrinimo principo
Įvesti el. balsavimą tik atskiroms gyventojų grupėms (žmonėms su fizine negalia, balsuojantiems kariniuose daliniuose, laivuose ir pan.)	<ul style="list-style-type: none"> • Išvengiama grėsmių politinės sistemos nestabilumui ir delegitimacijai • Didinamas rinkimų prieinamumas 	<ul style="list-style-type: none"> • Neišsprendžiama emigrantų dalyvavimo rinkimuose problema • Dideli santykiniai vieno internetinio balso kaštai
Rengtis el. balsavimo įvedimui, stebėti kitų šalių patirtį, tačiau kol kas įvedimą atidėti	<ul style="list-style-type: none"> • Yra laiko sistemos testavimui ir visuomenės parengimui • Įvertinus kitų šalių patirtį ir tobulėjant technologijoms, galima lengviau apsidrausti nuo galimų techninių problemų ir jų socialinių politinių pasekmių 	<ul style="list-style-type: none"> • Prarandama dalis jau investuotų lėšų
Atmesti el. balsavimo idėją iš viso	<ul style="list-style-type: none"> • Išvengiama grėsmių politinės sistemos nestabilumui ir delegitimacijai • Išsaugomas slaptos balsavimo principas 	<ul style="list-style-type: none"> • Prarandamos jau investuotos lėšos • Neišsprendžiama emigrantų dalyvavimo rinkimuose problema

REKOMENDACIJOS

1. Siūlome neįvesti elektroninio balsavimo nacionaliniuose Seimo rinkimuose šalies mastu, prieš tai neišbandžius sistemos mažesnės svarbos rinkimuose ir/arba keliose rinkimų apygardose.
2. Siūlytume Vyriausybei ir Seimui iš naujo apsvarstyti klausimą, ar verta įvesti internetinį balsavimą, kol nepasiektas proveržis elektroninio parašo naudojimo Lietuvoje srityje.
3. Siūlytume Vyriausybei ir Seimui apsvarstyti galimybę taikyti elektroninį balsavimą tik kontroliuojamoje aplinkoje (pvz., kariniuose daliniuose, laivuose, paštuose) ir/arba tik savivaldos ar Europos parlamento rinkimuose.
4. Prieš įvedant internetinį balsavimą, būtina užsitikrinti principinę pagrindinių šalies politinių partijų paramą ir susitarimą dėl etiškos rinkimų kampanijos – internetinio balsavimo nenaudojimo politiniams tikslams ir nemanipuliavimo visuomenės pasitikėjimu el. balsavimo sistema. Jei toks partijų susitarimas nebus pasiektas, siūlytume internetinio balsavimo įvedimą atidėti.
5. Į internetinio balsavimo auditą siūlome įtraukti ne tik partijų, bet ir visuomeninių organizacijų atstovus. Vyriausiajai rinkimų komisijai būtina organizuoti nemokamus internetinio balsavimo auditavimo kursus politinėms partijoms ir visuomeninėms organizacijoms.
6. Apsisaugojimui (prevencijai) ir gynybai (padarinių tvarkymui) nuo valstybinių ar nevalstybinių veikėjų atakų prieš Lietuvos el. balsavimo sistemą reikia galvoti ne tik apie techninę sistemos apsaugą. Itin svarbu suvaldyti netiesioginę žalą kitoms valstybėms sritimis bei numatyti, kaip apsaugoti ekonominį sektorių, nepasiduoti įvairiomis politinėms provokacijoms ir tinkamai reaguoti viešojoje erdvėje.